

ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА АНЫН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮ
КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ РОЛУ.
ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕЕ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ САМОДЕЯТЕЛЬНОСТИ.
ACTIVITIES AND ITS ROLE IN THE FORMATION OF SELF-ACTIVITY

Алыбаев К.С. ф.-м.и.д., проф.

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы
alybaevkurmanbek@rambler.ru

Нурматова М.Н.

Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун ЖАК, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы
nurmatova_mairamgul@mail.ru

Аннотация: Мурдагы изилдөөлөрдүн негизинде адамдын өнүгүүсүндө өз алдынча ишмердүүлүктүн мааниси негизделген. Түрдүү ишмердүүлүктүн түрлөрү ажыратылып көрсөтүлгөн. Окуу ишмердүүлүгү үйрөнүүчүнү болочок ишмердүүлүккө, эмгекке даярдоого негизги каражат болуп саналаары негизделген. Чыгармачылык эмгек – өз алдынча ишмердүүлүктүн негизи катары өзгөчө көңүл бурулган. Өз алдынча ишмердүүлүктүн үч түрү ажыратылган: оюн, окуу, кесиптик (эмгек) жана алардын инсандык муктаждыктары менен өз ара байланышы каралган. Окуу процессинин түзүлүшүндө өз алдынча окуу ишмердүүлүгүнүн принциптеринин ролу белгиленген.

Аннотация: Установлено значение самодеятельности в развитии человека на основе предыдущих исследований. Указаны разные виды деятельности. Учебная деятельность основана, как основной инструмент подготовки обучаемых к будущей деятельности и подготовке к труду. Особое внимание уделяется творческой работе, как основе самодеятельности. Различаются три типа самодеятельности: игровая, учебная, профессиональная (трудовая) и их связь с личностными потребностями. Подчеркивается роль принципов учебной самодеятельности в структуре учебного процесса.

Annotation: The importance of self-activity in human development has been established on the basis of previous research. Different types of activities are indicated. Educational activity is founded as the main tool for preparing trainees for future activities and preparation for work. Particular attention is paid to creative work as the basis of amateur performance. There are three types of amateur performances: play, educational, professional (labor) and their relationship with personal needs. The role of the principles of educational activity in the structure of the educational process is emphasized.

Түйүндүү сөздөр. Өз алдынча ишмердүүлүк, оюн, окуу, эмгек ишмердүүлүктөрү, түрткү берүү, өз алдынча окуу ишмердүүлүгү принциби.

Ключевые слова. Самодеятельность, игровая, учебная, трудовая деятельности, мотивация, принцип учебной самодеятельности.

Key words. Independent activity, play, educational, labor activity, motivation, the principle of educational independent activity performance.

Көптөгөн изилдөөлөр үйрөнүүчүлөрдүн өз алдынча иштерин уюштуруу, башкаруу, баалоо көйгөлөрү менен алектенишет. Мындай эмгектерге [2, 5, 7] мисал келтирүүгө болот. Ошол эле учурда, өз алдынча ишмердүүлүккө, алардын өз ара байланышына, өз алдынча иштен айырмачылыгына таандык суроолор аз изилденген бойдон калууда.

Өз алдынча ишмердүүлүк – эң кеңири түшүнүк. Өз алдынча ишмердүүлүктүн жетишеерлик көп түрлөрүн ажыратып көрсөтүүгө болот: социалдык-маданий, ишкердик, билим берүүчүлүк жана башкалар. Мындан ары окуу ишмердүүлүгүнө гана таандык өз алдынча ишмердүүлүктөрдү карайлы. Көптөгөн изилдөөчүлөргө көз чаптырсак, өз алдынча ишмердүүлүк көйгөйлөрүнө көңүл бурулган [1, 8-10].

Көрүнүктүү психолог С.Л.Рубинштейн мурунку кылымдын 20-жылдарында эле “Чыгармачыл өз алдынча ишмердүүлүк принциби” макаласында берилген үлгүлөрдү копиялоо жана даяр натыйжаларды пассивдүү кабыл алууга негизделген билимге каршы чыккан жана мындай билимди “негизи жана максаты чыгармачыл өз алдынча ишмердүүлүктү өнүктүрүүчү система” менен алмаштыруу зарылдыгын баса белгилеген [1, 102]. С.Л.Рубинштейн 1920-жылдагы педагогикалык теория жана практиканын жетишкендиктерин карап чыгып, педагогика ошол мезгилде субъектинин чыгармачыл өз алдынча ишмердүүлүгүнүн негизинде окутуу жана тарбиялоо процессин түзүүгө умтулган деп эсептеген.

1922-жылы С.Л.Рубинштейн аң сезимдин жана ишмердүүлүктүн бирдиктүү принцибин баяндаган: “Субъект өзүнүн аракетинде, өз алдынча ишмердүүлүк актыларында жөн гана табылып жана пайда болбостон, ошондой эле аларда түзүлөт жана аныкталат” [1, 107].

Бул методологиялык принцип бүгүнкү күндө көбөнчө жөн гана иш-аракет ыкмасы деп аталат.

Өз алдынча ишмердүүлүк – сырткы себептер жана түрткүлөр аркылуу айтылбастан, ички муктаждыктардан аныкталган ички детерминирленген ишмердүүлүк.

Өз алдынча ишмердүүлүк философиялык көз-караш боюнча өз алдынча кыймыл катары каралат: ички карама-каршылыктардан чыгуучу, тышкы таасирлерге каршы салмактуулукта ишке ашуучу кыймыл.

Өз алдынча иштердин бардык түрлөрүнөн окуу иштерин өзгөчө бөлүп кароо маанилүү. Окуу иштеринин жүрүшүндө үйрөнүүчүнүн аракети анык бир ишмердүүлүктүн түрүнө багыт алат. Анткени, кандай гана билим берүү мекемеси болбосун, окутуунун жыйынтыгы үйрөнүүчүлөрдүн (студенттердин, окуучулардын) окуу ишмердүүлүгүнүн мүнөзүнөн аныкталат, натыйжада, идеалдуу форманы, аягында окуу ишмердүүлүгүн билим берүү мекемелеринин максаттарын ишке ашырууга багытталган кеңири ишмердүүлүк катары орнотуу – актуалдуу маселе болуп саналат. Окуу ишмердүүлүгүнүн идеалдуу формасын орнотуу үчүн, эң алгач, үйрөнүүчүлөрдүн окуу ишмердүүлүгүнүн социалдык ролунан чыгышыбыз керек.

Мындай көз-карашгагы окуу ишмердүүлүгү үйрөнүүчүнү болочок ишмердүүлүккө, эмгекке даярдоо үчүн негизги каражат болуп саналаары бизге маалым.

Эмгек өзүнүн арналышы боюнча эки түргө бөлүнөт. Биринчиси, алдын-ала пландаштырылган схема, нускама ж.б. боюнча, берилген схема, нускама боюнча четтөө талап кылынбаган эмгек. Мындай эмгекти жат эмгек деп атайлы.

Экинчи түрү – жат эмес, эркин, чыгармачыл эмгек.

Мындай эмгек адамдын өмүрүнүн белгилүү этабындагы милдеттүү активдүүлүк формасы болуп саналат, ансыз нормалдуу өнүгүү жана жашоонун өзү болбойт. Ошону менен бирге эркин эмгекте тышкы түрткү берилбейт, ага түрткү ошол процесстин өзүндө жана натыйжасында жатат, ошол себептен ал өз алдынча ишмердүүлүк катары орун алат.

Эмгек өз алдынча ишмердүүлүктүн формасына ээ болушу үчүн, бир гана тиешелүү материалдык жана социалдык шарттарды түзбөстөн, адам жетилүү курагында ушундай эмгекке психологиялык жактан даяр болгондой, психологиялык шарт да түзүлүшү керек.

Ал үчүн, албетте, адамдын мурунку негизги ишмердүүлүгүнүн түрлөрү – оюн жана окуу – өз алдынча ишмердүүлүктүн формаларына ээ болушу зарыл.

Балдардын оюн ишмердүүлүгүнүн жаралышынын тарыхый көйгөйлөрүн окумуштуулар изилдөө менен, “адамзат коомунун өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында, өндүргүч күчтөр жөнөкөй деңгээлде экенинде балдарды чоң адамдардын эмгегин түздөн-түз, атайын даярдыксыз жасай алышкан, аларда эмгек шаймандарын иштетүүгө атайын көнүгүүлөр, ролдук оюндар болгон эмес” [6, 70-71] деген пикирлер айтылган.

Натыйжада, коомдун өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында балдардын оюндары болгон эмес. Кийинки этаптарда гана, өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшү менен катар алгач предметтик оюндар, андан кийин ролдук оюндар пайда болгон. Д.Е.Эльконин баса белгилегендей [6,72], “Балага эмгек шаймандарын үйрөтүү мүмкүн эмес болгон абал, алардын кыйын же оор экендигинен

жаралат, ошондой эле пайда болгон эмгекке бөлүнүү ата-эненин ишмердүүлүгүнөн бир маанилүү аныкталбагандыгынан, болочок ишмердүүлүктү тандоо мүмкүнчүлүгүн жаратат” балдар өздөрү менен өздөрү болгон өзгөчө мезгил пайда болот. Балдардын өз алдынча азыктануусуна канааттанган, түйшүктөрдөн бошотулган, бирок коомдогу жашоо менен органикалык байланышкан топтору келип чыгат. Ушундай балдардын тобунда оюн үстөмдүк кыла баштайт.

Балалык курактагы оюнбаланын ички муктаждыктарына, анын өнүгүү этабына таандык каалоо жана умтулууларына толугу менен жооп берүүчү тарыхый жактан табигый калыптанган ишмердүүлүктүн формасы болгон абалды баса белгилөө зарыл. Баланын оюну сырттан түрткү берүүчү эмес, анын себеби, баланын ички муктаждыгынан пайда болот же чон адамдардын таасиринен пайда болгон муктаждыктардан аныкталат. Ошол себептен, оюн ишмердүүлүгү өз алдынча ишмердүүлүктүн формасын кабыл алат. Окуу ишмердүүлүгүнүн абалы такыр башкача. Тарыхый жактан ал оюн ишмердүүлүгүнөн кийин пайда болгон. Көптөгөн себептерге байланыштуу, окуу ишмердүүлүгү үйрөнүүчүнүн табигый муктаждыктарына аз же такыр туура келбеген формаларга ээ.

Азыркы окутуу системасы өзгөчө таланттуу балдарды чектеп, солгундарды чакырган орто жөндөмдүүлүктөргө багытталган. Окуу ишмердүүлүгүндө үйрөнүүчүлөрдүн негизги түрткүлөр алардын өзүндө жатпайт, өзүнө карата тышкы болуп саналат жана түз же кыйыр таасирдеги формага ээ. Натыйжада, окуу ишмердүүлүгү дээрлик көпчүлүк үйрөнүүчүлөр үчүн өз алдынча ишмердүүлүк формасына ээ боло электиги келип чыгат. Өз алдынча ишмердүүлүктү уюштуруу үчүн, биринчи планга ушундай эмгекке үйрөнүүчүнү психологиялык жактан даярдык чыгаарын унутпоо керек. Окуу материалдары бул максатты ишке ашыруунун каражаты катары кызмат кылат. Ошол себептен, эмгек ишмердүүлүгүнө психологиялык даярдыкты калыптандыруу үчүн, окуучулардын окуу ишмердүүлүгү өз алдынча ишмердүүлүк формасына ээ болгондой, окутуу формасын табуу жана окуу процессин уюштуруу зарыл.

Адамдын жашоо ишмердүүлүгү үч түрдөгү өз алдынча ишмердүүлүктөрдүн комплексинен аныкталат деп эсептөөгө болот: оюн, окуу жана эмгек. Аталган түрлөр көрсөтүлгөн тартипте калыптанат. Өз алдынча эмгек ишмердүүлүгүндө чыгармачыл эмгекте онтогенездеги андан мурдагы ишмердүүлүктүн түрлөрү болгон – оюн жана окуу ишмердүүлүктөрү жок болуп кетпешин, жок кылынбашын дагы баса белгилөө керек. Алар ага түздөн-түз этаптын курамдык элементи катары жана чыгармачыл эмгектин өзүн ишке ашыруучу каражат катары камтылышат.

Ошондой эле өз алдынча окуу ишмердүүлүгүндө андан мурунку болгон оюн ишмердүүлүгү да жокко чыгарылбайт, ага керектүү элемент жана ишке ашыруунун негизги каражаты катары камтылат. Ошондой эле, өз алдынча оюн жана окуу ишмердүүлүктөр – эмгекке даярдоонун этаптары гана эмес, анын өзүн калыптандыруу этабы болуп саналаарын айта кетүү керек. Натыйжада, эмгек, чыгармачыл өз алдынча эмгек ишмердүүлүгү, кийинчереек окутуунун этаптарында өндүрүшгүк эмгек оюндун, болгондо да өз алдынча окуу ишмердүүлүгүнүн өнүктүрүүчү элементтери катары камтылуусу зарыл.

Өз алдынча окуу ишмердүүлүгү өзүнүн түрткү берүүчүлүк багыттуулугу боюнча негизинен максаттуу багытталган окуу ишмердүүлүгү менен дал келет. Демек, үйрөнүүчүлөрдө көрсөтүлгөн окуу ишмердүүлүгү калыптанган болсо, анда ал аларда өз алдынча ишмердүүлүктүн формасына ээ болот.

Өз алдынча окуу ишмердүүлүгү түшүнүгү максаттуу багытталган окуу ишмердүүлүгү түшүнүгүнө караганда кеңири түшүнүк экендигин баса белгилөө керек. Окуу ишмердүүлүгү окутуунун мазмундук аспектинин гана туюнтса, өз алдынча ишмердүүлүк түрткү берүүчү жана операциялык аспектинин туюнтат.

Окуу процессинин түзүлүшү жөнүндө суроону кароодо акыркы аспектилер маанилүү экендигин да айта кетүү зарыл. Максаттуу багытталган окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу эффективдүү окутуунун зарыл шарты экендигин эске алуу керек.

Натыйжада, өз алдынча окуу ишмердүүлүк принциби окуу процессинин түзүлүшүнүн негизине туура келет. Өз алдынча окуу ишмердүүлүгү принцибинде окуу процессинин түзүлүшү зарыл, себеби, бүгүнкү күндө билим берүү мекемелеринине коюлган кандай гана көйгөйдү албайлы, азыркы шарттарда анын чечилиши үйрөнүүчүлөрдүн өз алдынча окуу ишмердүүлүгүн эң кеңири өнүктүрүүдө гана мүмкүн.

Ошентип, окуу процессин түзүүнүн биринчи принциби болуп, өз алдынча окуу ишмердүүлүгү принциби эсептелет.

Бул ишмердүүлүктө үйрөнүүчү – субъект, ал өзүнүн ишине максат коюуда, жол тандоодо, аларды аткаруу каражаттарын тандоодо эркин болуп саналат.

Өз алдынча окуу ишмердүүлүгү принцибинин негизинде окуу процессин түзүүдө төмөнкү фактыларды эске алуу зарыл:

1. Өз алдынча ишмердүүлүк принцибин “эркин тарбиялоо” принциби менен аралаштырбаш керек.
2. Өз алдынча окуу ишмердүүлүгүн көбүнчө өз алдынчалуулук, өз алдынча иш менен чаташтырышат жана аралаштырышат. Албетте, өз алдынча окуу ишмердүүлүгү окуу процессинде өз алдынча иштерди кеңири пайдаланууну сунуш кылат, бирок алар окшош эмес.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности (К философском основам современной педагогики) (статья в первые опубликовано в 1922г.) / С.Л.Рубинштейн // Воспр. Психолог. 1986, №4, с.101-107
2. Склряова О.Н. Организация самостоятельной работы студентов колледжа в условиях рейтинговой системы оценки качества образования. /О.Н.Склряова, 2014г, с.140-143
3. Титова Г.Ю. О технологии организации самостоятельной работы студента. /Г.Ю.Титова// Вестник ТГПУ, 2010г., Выпуск 1 (9). С.123-126
4. Бугай А.Ю. Самостоятельная работа студентов ВУЗа: современные состояния и проблемы. /А.Ю.Бугай// Педагогическое образование в России, 2014г., №12, с.67-71
5. Суханов П.В. Организация самостоятельной работы студентов в системе непрерывного высшего профессионального образования. /П.В.Суханов //Теория и практика общественного развития. 2012г., с.168-171
6. Эльконин Д.Б. Психология игры /В.В.Семенов – 2-е изд. – М.: Гуман.изд.центр ВЛАДОС, 1999г., 360ст. ISBN 5-691-00256-2.
7. Хакунова Ф.П. Проблема организации самостоятельной работы студентов и школьников на современном этапе образования /Ф.П.Хакунова //Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Педагогика и психология. – Майкоп, 2012г. – Вып.2. – с.157-162
8. Корнеенко Н.Т. Сущность развития способности к познавательной самодеятельности студентов ВУЗе /Н.Т.Корнеенко //Известия РПГУ им. А.И.Герцена, 2007г. – с.126-130
9. Корнеенко Н.Т. Становление способности познавательной самодеятельности у студента в образовательном процессе ВУЗ/Н.Т.Корнеенко // Вестник ТГУ, 2008г. – с.234-236
10. Захарова В.О. Развитие творческих способностей студентов ссузов в процессе профессиональной подготовки /В.О.Захарова //Вестник Пензенского государственного университета, 2014г. – с.40-43